
UDK: 930.85:004.9(497.5 Osijek)“17/18“

655.1(497.5 Osijek)“17/18“

Pregledni članak

Primljen 23. v. 2018.

HELENA SABLIĆ TOMIĆ – HRVOJE MESIĆ
Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku
hst@uaos.hr – hmesic007@gmail.com

DIGITALNI SUROGATI TISKARSTVA OSJEČKOGA NUTARNJEG GRADA KAO PRIMARNI BAŠTINSKI IZVOR

Sažetak

Tiskarstvo osječkoga Nutarnjeg grada iz 18. i 19. stoljeća relevantan je izvor oblikovanja kulturološke slike prostora grada toga vremena. Nakladničkom djelatnošću I. M. Divalda i njegovih nasljednika Osijek prerasta u središte svjetovne i pučke književnosti, a izdanja *Divaldiane* oblikovala su trojezičnu slavonsku književnost i osobit put hrvatske kulturne i književne tradicije. Suvremenom informacijskom tehnologijom i procesom digitalizacije važno je osigurati vidljivost ovoga gradiva poštujući načelo demokratičnosti. Na taj način nastaju digitalni surogati. Baština više neće biti samo određena lokacijom, već će postati određena. Digitalna zbirka dobiva svoju vrijednost tek s ispravno pridruženim metapodatcima koji imaju ključnu ulogu u razumijevanju identiteta zbirke kao i njezine uporabljivosti u globalnome društvu. Svaki digitalni proizvod treba usmjeriti na korisnika, a vrednovanje treba poslužiti kao instrument promjene. Fragmentirana baština digitalnom konvergencijom otvara put njezinoj cjelovitosti i razvoju fenomena grada.

Ključne riječi: baštinske institucije; tiskarstvo; osječki Nutarnji grad; digitalni surogati; metapodatci; fenomen grada

---

Uvodna razmatranja

Kreativnost grada kao dinamičan koncept koncentrira se na razvoj zajednice, stvaralaštvo i kulturu koji su glavni pokazatelji živa, dinamična i globalna grada. Stanovništvo, naime, treba svojom kreativnošću, inovativnošću i sposobnošću pridonositi urbanoj razvoju grada koji će od kreativna postati „pametnim“ gradom koristeći se djelatnošću baštinskih ustanova. Walter Benjamin u svome poznatom eseju *Umjetničko djelo u doba tehničke reprodukcije* izražava zabrinutost zbog tzv. *aure* koja nestaje pojavom tehnologije masovne reprodukcije: „U načelu, umjetničko djelo oduvijek se moglo reproducirati. Artefakti, djela ljudskih ruku, oduvijek su se mogli imitirati rukama“. No naglašava da u reprodukciji nedostaje autentičnosti:

I u najsavršenijoj reprodukciji umjetničkog djela nedostaje jedan element: postojanje djela u vremenu i prostoru, njegovo jedinstveno postojanje na mjestu gdje se nalazi. Ova jedinstvenost određuje njegovu povijest kroz vrijeme postojanja. Uključuje promjene fizičkog stanja kroz koje je prolazilo kao i promjene vlasništva. [...] Prisutnost originala preduvjet je koncepta autentičnosti.¹

Razvojem modernoga društva i tehnologije, fenomeni baštine i baštinskih institucija pred izazovima su vremena. Tomislav Šola upozorava da se baštinu i baštinske institucije treba promatrati kao kulturni paket za preživljavanje jer akulturacija vodi k smrti kulture i identiteta koji iz njega proizlaze.² Zaštita baštine danas je strateško pitanje razvoja društva te njegova identiteta. Cipek dobro primjećuje i naglašava kako se treba „prisjetiti Renanove teorije da nacija nije samo zajednica sjećanja, nego i zaborava. Stoga ne treba živjeti opterećen prošlošću, nego

---

¹ MAJA ŠOJAT-BIKIĆ, „Modeliranje digitalnih zbirki i digitalnih proizvoda: sadržajno-korisnički aspekt komuniciranja kulturne baštine u digitalnom obliku“, *Muzeologija*, Zagreb, br. 50. (2013.) str. 48. – 49.

² Usp. TOMISLAV ŠOLA, *Javno pamćenje: čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2014., str. 7. – 9.

prošlost treba kritički istražiti i prikazati, ovladati prošlošću, a ne dopustiti da ona ovlada sadašnjošću.“³

Industrijskim razvojem zemalja nametnula se potreba za spašavanjem svega što se moglo spasiti. Takve baštinske institucije predstavljane su kao mjesta spasa i sigurnosti. Danas navedenim ustanovama nije cilj biti samo oaza mira, spasa, bogatstva i dr., već da predmet zanimanja, brige i pažnje sačuvaju u svojem originalnom okolišu uz inzistiranje na jedinstvenosti i posebnosti te se na nov, „održivi način razmišljanja trsi očuvati sve što predstavlja baštinu, tamo gdje jest, u vlastitim životnim okolnostima. Umjesto da budu zamjena za umiruće srce identiteta [...] (baštinske institucije) postaju *pacemaker*, interpretiraju, tumače, pojačavaju i osnažuju taj identitet u njegovom realnom postojanju, kao da se bitka s neprijateljima baštine i identiteta mora ipak dobiti na otvorenom polju, izvan tvrđava institucija.“⁴ Baština će pomoći u duhovnome preživljavanju čovječanstva.

1. Tiskarstvo osječkoga Nutarnjeg grada

U 18. stoljeću osječki franjevci dosegli su europski standard u crkvenome, filozofskome i teološkome obrazovanju pa su, osim teološke i filozofske izobrazbe, u svojem samostanu od 1735. godine započeli i osječku tiskarsku povijest, kako piše u *Povijesti tipografije u Osijeku*⁵ dr. Josip Bösendorfer.⁶ Najčešće su tiskane rasprave teološkoga i filozofskoga sadržaja pisane latinskim jezikom. Prva poznata knjiga franjevačke tiskare iz 1748. godine je ona Antuna Papušlića – *Praelectiones Theologicae*, na čijoj je naslovnici stajalo „In Metropoli Slavoniae Essekini“. Hrvatskim jezikom tiskane su knjige namijenjene narodu, primjerice *Razgovor du-*

³ TIHOMIR CIPEK, „Povijest uzvraća udarac: Nacija i demokratska legitimacija“, *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i vladavanje prošlosti*, TIHOMIR CIPEK (gl. ur.), Disput, Zagreb, 2011., str. 26.

⁴ T. ŠOLA, *n. dj.*, str. 23.

⁵ Usp. JOSIP BÖSENDORFER, „Povijest tipografije u Osijeku“, *Građa za povijest hrvatske književnosti*, Tisak nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1939., str. 113. – 146.

⁶ Usp. HELENA SABLIĆ TOMIĆ, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti - Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2017., str. 168. – 185.

hovni do svetog Bone mučenika (1754.), u kojoj se opisuje prijenos relikvija sv. Bone u Vukovar i Lipovčev molitvenik *Stazica duhovnog života* iz 1767. godine. Među pučko-prosvjetne knjižice pripada i knjižica o sađenju dudova i uzgajanju svilenih buba koju je u Osijeku napisao Karol Sollenghi, svilariski instruktor u Hrvatskoj. Knjiga je pisana mađarskim jezikom 1769. godine u Donjoj Slavoniji. Ukrasna početna slova i neki grafički elementi upućuju na franjevačku tiskaru. Nakon četrdesetak godina rada carskom naredbom o zabrani rada tiskara koje nemaju carski privilegij prestala je franjevačka tiskara s radom, pa je gradska uprava na čelu s Josefom Hatzingerom (gradski sudac i savjetnik) 29. svibnja 1775. objavila oglas u kojemu traži osobe koje bi pokrenule svjetovnu tiskaru zbog nedostatka tiskara na području Slavonije i Osijeka. Na oglas se javljaju Ivan Trattner iz Zagreba i Ivan Martin Divald iz Budima. Izabran je Divald, a franjevačka tiskara prodana mu je tek kada je od carice dobio potvrdu na temelju svjedodžbe o ponašanju koju mu je izdala bivša poslodavka Katarina udova Landerer iz Budima. U svojoj molbi piše kako je franjevačka tiskara istrošena i slabo opremljena, zaostala porezom te navodi da u nju želi uložiti svoje znanje i novac, istodobno tražeći da slobodno može odlučiti koje će naučnike primati te da smije tiskati sve vrste knjiga koje prođu cenzuru. Ivan Martin Divald govorio je hrvatski, njemački, latinski i mađarski jezik, a zanat je izučio u Beču. Postao je tako osnivač osječke tiskare 25. listopada 1776. godine kada dobiva koncesiju za tipografiju. Nije kupio njemačka slova od franjevaca (imao je samo latinska i hrvatska), a narudžbe gradskoga municipija, kojima je uređivao njemački, zahtijevale su i potrebu za njemačkim slovima, pa ih je naručivao iz Beča. Josip Bösendorfer ističe kako je moguće da Divaldovi potječu upravo iz Osijeka: „Mogao je biti Osječanin ili je tu imao rođake koji su ga na vrijeme upozorili da je u Osijeku prestala raditi franjevačka tiskara i pozvali ga da osnuje svoju.“⁷ Divaldova tiskara radila je za osječki magistrat i trgovce u Osijeku i izvan njega. Prve godine boravka u Osijeku Ivan Martin Divald stanovao je i imao tiskaru u zgradi Gradskoga magistrata. Godine 1781. grad mu je otkazao stan, a

⁷ J. BÖSENDORFER, *n. dj.*, str. 115.

da bi namirio gradske zahtjeve, novac je posudio od gostioničara Ivana Rohlhofera, isplatio grad i preselio u kuću Unger. O privatnome životu Ivana M. Divalda malo se zna. Poznato je da je 1789. postao gradskim zastupnikom i da se ženio dva puta. Prva žena bila mu je Ana Marija iz Lienza, s njom je imao tri kćeri koje su brzo umrle, kao i sama supruga. Nekoliko mjeseci nakon što je postao udovac ponovno se oženio Magdalenom Kichler s kojom je imao petoricu sinova i jednu kćer. Nadživio je i ovu suprugu te je preminuo 28. veljače 1806. godine u 63. godini. Bösendorfer naglašava kako se pojavom Ivana Martina Divalda (*officina Divaltana*) razmahao kulturni preporod u Slavoniji.

Preštampavanjem Reljkovićeve *Satira* 1779. te doštampavanjem ostalih njegovih djela došla je slavonska književnost do svoje kulminacije. Oko tiskare počeli su se okupljati književnici i jezikoslovci, u njoj se tiskaju djela Josipa Paviševića, Ivana Velikanovića, Matije Petra Katančića, Antuna Kanižlića, Ivana Stojanovića, Marijana Lanosovića, ali i elegije prigodnih latinskih pjesnika, disputacije učenih teologa, maleni molitvenici što ih se na stotine prodavalo po prošteništima u Aljmašu, Vukovaru, Judu te narodni kalendar *Za korist i zabavu Slavonaca*. Većina tih djela je na latinskome i hrvatskome jeziku. Prvo djelo tiskano njemačkim jezikom jest *Hohenhausen: Illiryen* (1777.) koje je odlično opremljeno i otisnuto. Prva knjiga opremljena slikama jest *Život svetoga Eustakija* Antuna Josipa Turkovića, župnika župne crkve Nutarnjega grada Osijeka, iz 1791. godine. Od ovoga autora znatno je zanimljivija dnevnik-kronika pisana na latinskome jeziku, a naslovljena *Diarium Parachialis Ecclesiae Interioris Civitatis Essek Sancto Michaeli Archangelo*⁸. U njoj pažljivo prikazuje način života na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u Osijeku te donosi niz informacija o tadašnjem ritmu privatnoga vremena i gastronomskim navikama. Izdvojit ćemo samo neke od gastrozanimljivosti koje često bilježi. Jedna od njih je česta nabavka kupusa koji je očito bio najvažnija namirnica na Turkovićevu stolu, pa je tako 7. listopada 1799. kupio „83 pari glavica kupusa, 41 par po jednu polturu, a 42 para po dva krajcara“. Sljedeće godine u vrijeme spremanja zimnice

⁸ Usp. STJEPAN SRŠAN, *Osječki ljetopisi 1686-1945*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993., str. 257 – 299.

kupuje čak tristo devedeset glavica kupusa.⁹ Osim kupusa, Turković za objede nabavlja leću, bob i grah, crveni luk i češnjak, ribu, svinje, guske i purane. Često mu u posjetu dolaze rodbina i prijatelji koji ga daruju raznim delicijama.¹⁰ Tako ga je 18. travnja 1802. obišao rođak Takač donijevši mu jednoga jarca i dva zeca za pečenje, a nakon nekoliko dana došla je i rođakinja Rozalija iz Valpova donijevši mu par gusaka, tortu i četiri roga, pučki zvana „kamom“, te gibanice. Volio je Turković i vino, posebice iz „Vilanja, Bičirde i Nagyharšanja kupivši jedne godine preko 100 akova“¹¹. Zanimljivo je kako ovaj župnik, osim o finu jelu, pozornost vodi i o ugodnim odjevnim predmetima, pa 25. travnja 1802. bilježi kako je kupio šest pari crnih čarapa, jedne srebrne i jedne pepeljaste svilene čarape.

Nakladničkom djelatnošću I. M. Divalda i njegovih nasljednika Osijek prerasta u središte svjetovne i pučke književnosti, a izdanja *Divaldiane* (registrirano je 278 latinskih, 203 hrvatska i 72 njemačka, a podosta ih je dvojezično) dala su trojezičnu slavonsku književnost i osobit put hrvatske kulturne i književne tradicije.¹² Nakon smrti Ivana Martina Divalda njegov pomoćnik Fridrik Zink nastavlja voditi tiskaru sve do 1819. godine, kada je najstariji sin Martin Alojzije dorastao preuzeti očev posao. Međutim, njegovo tiskarstvo znatno je zaostajalo za očevim, a i političke prilike mu također nisu išle na ruku. Narodnjački slobodarski zanos stvaralaštva s kraja 18. i početka 19. stoljeća zamijenio je strogi centralistički režim tadašnje monarhije i gotovo u potpunosti zamire tiskanje djela slavonske književnosti. Alojzije se oženio Julijanom Kovačević, kćerkom donjogradskoga staklara, koja mu je rodila devet sinova i jednu kćer. Alojzije je umro je od tzv. vodene bolesti već 1844. godine u svojoj 48. godini života. Naredne dvije godine posao preuzima njegova udovica Julijana, ali nigdje se, ni na jednoj tiskovini nastaloj u to vrijeme,

⁹ Usp. S. SRŠAN, *n. dj.*, str. 278.

¹⁰ Usp. MILOVAN TATARIN, *Povijest, istina, prašina: skeptički ogleđi*, Znanje, Zagreb, 2002., str. 158.

¹¹ S. SRŠAN, *n. dj.*, str. 282.

¹² Usp. STANISLAV MARIJANOVIĆ, „Osijek kao trostoljetno književno središte“, *Književni Osijek: književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas*, STANISLAV MARIJANOVIĆ (gl. ur.), Pedagoški fakultet Osijek, Osijek, 1996., str. 14.

ne spominje kako tiskaru vodi žena. Bila je vrlo sposobna, pa je tada već dotrajalu tiskaru modernizirala u Beču i takvu obnovljenu počela je reklamirati objavljujući oglase u kojima nudi usluge tiskare. Bilo je to 1845. godine, a očito joj je ženska intuicija ukazivala na to kakvu važnost imaju marketing i oglašavanja. Nakon njezine smrti 1846. godine posao tiskare preuzima sin Karlo Dragutin Divald, a tiskara seli iz Nutarnjega u Gornji grad, u današnju Šamačku ulicu.

Prve važne pomake na području novinarstva donose molbe tiskare *Divald* za izdavanje novina pod naslovom *Tjednik za sve staleže u Osijeku i okolnim krajevima*. Međutim, Ugarsko namjesničko vijeće odbija je s objašnjenjem kako su kraljevstvo i njemu pridružene pokrajine zasad snabdjevene dovoljnim brojem časopisa pisanih jezicima koji vrijede na njihovu području.¹³ Dvadesetak godina poslije, 1835. godine, iz tiskare *Divald* dolazi još jedna zamolba, ovaj put za *Tjednik o Osijeku i za Osijek*, međutim, i ova je zamolba odbijena pod okriljem političkih razloga – mađaronskim težnjama nikako nije odgovaralo imati mjesne novine koje bi bilo teško nadzirati u udaljenome Osijeku. U *Ljetopisu*¹⁴ piše kako je u svibnju 1847. osječki sudac Alojz Schmidt otišao s nekim građanima u Budimpeštu gdje je iskazao vjernost mađarskomu ministarstvu kao višoj vladi, mada je po narodnosti bio Slavonac. On je iznio svoj stav i stav svojih istomišljenika, a Mađari su iskoristili ovaj potez pa im je Tvrđa služila kao jedno od glavnih uporišta za daljnje operacije. U to vrijeme mađarske su čete izdale i svoj novac koji je tiskan u Tvrđi.¹⁵ *Ljetopis* dalje bilježi kako je u listopadu iste godine u prijepodnevnim satima na tornju straže u osječkoj Tvrđi bila izložena mađarska zastava, a popodne je to učinjeno i na kući zapovjednika, s time da je stavljena i narodna slavonska zastava.

Razvojem mađarske nacionalne svijesti sredinom 19. stoljeća razvija se i mađarska težnja za stvaranjem svoje nacionalne države koja bi bila neovisna o Beču, a rezultat istoga intenziviranje je hrvatsko-mađarskih

¹³ Usp. MARINA VINAJ, *Povijest osječkih novina 1848.-1945.*, Muzej Slavonije, Osijek, 1998., str. 6.

¹⁴ Usp. S. SRŠAN, *n. dj.*, str. 167.

¹⁵ Usp. *isto*.

odnosa. Mađarski sabor u travnju 1848. godine donosi ustavne zakone kojima je predviđena unitarna mađarska država, s mađarskim kao službenim jezikom, mađarskom vojskom, financijama i diplomacijom. Sukladno zakonu, plan je da Slavonija¹⁶ postane integralni dio mađarske države, ali bi Hrvatskoj formalno bila ostavljena pokrajinska autonomija. Prema podacima Stjepana Sršana, Hrvati tada čine 53 % civilnoga stanovništva u Osijeku, a Mađari 3,6 %. Međutim, Mađari imaju potporu Židova i Nijemaca, koji čine oko 25 % gradskoga stanovništva, te pro-mađarski orijentirane vojske. Sam Osijek na svim je razinama (fizičkoj, nacionalnoj, vjerskoj, političkoj, kulturnoj) bio podijeljen na tri dijela: Unutarnji grad (mađaronsko uporište zbog većine mađarskih vojnika), Gornji grad (gdje je živjelo miješano hrvatsko, mađarsko i njemačko stanovništvo, ali koje je naginjalo mađaronskoj politici) i Donji grad (u kojem su živjeli Hrvati i Srbi te je bio uporište narodnjaka), pa ne čude mnoge promjene političkih struja u narednome razdoblju¹⁷. Osječki društveno-politički kontekst uvjetovao je orijentiranost ovih područja prema Pešti i Beču, građanstvo se okretalo događajima u Beču i Pešti, stoga nije čudno da prve novine u Osijeku izlaze na njemačkome jeziku i zovu se *Der Volksredner für Vaterland und Gesetz*. Objavljene su 1848. godine, a tiskane u tiskari Dragutina Divalda, zatim slijede *Esseker Lokalblatt und Landbote* (1864.) i jedne od prvih ilustriranih novina *Esseker allgemeine illustrierte Zeitung* (1869.). *Die Drau*, svakako najvažnije novine na njemačkome jeziku, počele su izlaziti 1868. i izlazile su do 1930-ih godina. Prve novine na hrvatskome jeziku pod nazivom *Branislav* iz 1878. izlazile su jednu godinu, a *Narodna obrana* (od 1914. *Hrvatska obrana*), tiskom *Prve hrvatske dioničke tiskare*, izlazi od 1902. do 1933. godine. Najpoznatije osječke novine *Hrvatski list* čitane su i cijenjene i izvan Slavonije, a izlaze od 1920. do 1945. godine. U vrijeme teških sukoba u Osijeku između mađarona i germanofila s jedne strane i narodnjaka s druge Karlo Dragutin Divald vidio je priliku i priklonio

¹⁶ Usp. DEJAN ZELENAK, „Osijek u vrijeme revolucionarnih zbivanja 1848. i 1849. godine“, *Essehst: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Osijek, god. II. (2011.) br. 2., str. 1.

¹⁷ Usp. STJEPAN SRŠAN, „Osijek 1848./49.“, *Hrvatska 1848. i 1849.*, MIRKO VALENTIĆ (gl. ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001., str. 236. – 239.

se mađaronima te dobio dozvolu za izdavanje prvih političkih novina u mađarofilskome duhu *Pučki glasnik za domovinu, slobodu i zakon, za umjetnost, obrt i znanost*. Probni primjerak lista izlazi 21. travnja 1848. godine pod brojem nula i tiskan je na dvjema stranicama. U istome broju najavljuje se da će izlaziti dva puta tjedno, a poslije prema potrebi i tri puta od svibnja 1848. godine. Glavni i odgovorni urednik bio je E. Dornau. Stil Dornauova pisanja Firinger je okarakterizirao kao usiljeno dociranje, forsiranje briljiranja espiritom, noblesom i rabulistikom koje se istodobno miješalo padanjem u uličnu trivijalnost. Što se tiče političke pozadine, novine su bile otvoreno mađarofilski nastrojene bez literarnih težnja, podupirale su mađaronske političke težnje na štetu ostalih naroda, a otvoreno se napadalo Beč i Zagreb. O karakteru ovih novina pisao je i E. Laszowski, ravnatelj Zemaljskoga arhiva u Zagrebu u podlisku *Hrvatskog lista* iz 1923. godine, broj 11. i 12. pod naslovom *Prve osječke novine*:

Duh tih novina odiše potpunoma duhom simpatija spram Mađara i mađarskih zakona, raduje se nad komisarijatom Hrabowskog u Hrvatskoj, diže slavnstvo, a zazire od hrvatstva-ilirstva, koje krsti ultramontanizmom. Rado rešeta šaku Hrvata-Iliraca u Osijeku, koja se javlja i u gradskim i u županijskim skupštinama. Sprdava se sporazumu Hrabowskog u Karlovcima, veseli se neuspjehu Jelačića u Innsbrodu.¹⁸

Nakon događaja s početka 1849. godine i oslobođanja grada od mađaronske premoći Divald je u nepovoljnu položaju u Osijeku. Svi njegovi daljnji pokušaji da se izbori za pravo tiskanja novina, časopisa i/ili tjednika propali su. Situacija je financijski loša, a narodnjaci su izbjegavali njegovu tiskaru zbog povezanosti s mađaronima. Obolijeva i umire 12. srpnja 1857. godine. Ostatak obitelji Divald raštrkao se po cijelome svijetu, tako da je tiskara zatvorena 1857. godine.

Nekoliko mjeseci prije Divaldove smrti Dragutin (Carl) Lehmann, osječki knjižar, 17. siječnja 1857. godine otkupljuje Divaldovu tiskaru i nakon desetak godina vraća je u Tvrđu, u prostore gdje je imao knjižaru, knjigovežnicu i posudbenu knjižnicu. Zbog nedovoljnih financijskih

¹⁸ M. VINAJ, *n. dj.*, str. 8. – 9.

sredstava bio je prisiljen tražiti partnera, kojeg je i pronašao u Josipu Fössmajeru, osječkomu odvjetniku, pa je tiskara nosila naziv *Dragutin Lehmann i drugi*. Lehmann je modernizirao tiskaru nabavkom prvoga brzotisnog stroja, a raspolagali su i slovima latinice, gotice, hebrejskoga i grčkoga pisma te ćirilice. Svjestan pogreške koju je Divald učinio priklonivši se mađaronima i germanofilima, zanemariivši pri tome hrvatsko stanovništvo, on 1857. godine u vlastitoj nakladi i o svome trošku izdaje četvrto izdanje Reljkovićeve *Satira* računajući kako će time steći simpatije hrvatskoga dijela stanovništva. U njegovoj nakladi izlazi i prva knjiga Janka Jurkovića – pučke pripovijetke *Tri lipe* (1858.) te zbirka pjesama *Bršljani* (1863.) i *Pripoviedke* (1864.) Vinka Nikolića. Posebice je zanimljiva prva knjiga Franje Markovića, romantični ep *Kohan i Vlasta* (1868.) koji je napisan u Nutarnjem gradu gdje je Marković stanovao dok je službovao kao gimnazijski profesor. Lehmann se 3. siječnja 1864. godine odvažio pokrenuti osječke novine *Esseker Lokalblatt und Landbote* s podnaslovom „beletristički tjednik za umjetnost, industriju, zanat i poljoprivredu“, kojima je bio i urednikom do lipnja 1864. godine kada tu dužnost preuzima Hans Wawerka. Novine su izlazile dva puta tjedno od 1864. do 12. prosinca 1869. godine.¹⁹ U njima su se mogli čitati mjesni tekstovi, ali i izvješća iz Beča i Budimpešte jer su neki od dopisnika bili nastanjeni u njima. U uvodniku se naglašava kako su ciljevi lista podizanje svijesti o obrazovanju naroda i pobuđivanje smisla za uzvišeno i lijepo, a temeljile su se na književnoj koncepciji i događajima iz života grada, ponajviše kroz rubrike *Osječki šetač* u kojima je Geza Berger kao jedan od urednika donosio satiričke priče iz svakodnevice Osijeka²⁰. Isto tako, novine su sadržavale novele iz suvremenoga života i vijesti koje su se bavile aktualnim pitanjima u gradu (vodovod, štedionica, sirotište).

Nakon nekoga vremena upravljanje tiskare preuzima Dragutinov sin Alexander Lehmann koji ne uspijeva financijski održati tiskaru, a tomu ne doprinosi ni činjenica da se od srpnja 1868. godine u njoj tiska politički list *Die Drau* u vlasništvu Gustava Wagnera i Jakoba Franka.

¹⁹ Usp. MARIJA MALBAŠA, *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb, 1978., str. 28.

²⁰ Usp. M. VINAJ, *n. dj.*, str. 57.

Tiskara *Lehmann* je zbog dugova prodana na dražbi 23. ožujka 1870. godine. Godinu dana nakon toga Gustav Wagner i Jakob Frank tiskaju pučko izdanje Kačićeva *Razgovora ugodnog* (1871.) i Preradovićeve pjesme prevedene na njemački jezik 1875. godine. Književni periodik na hrvatskome jeziku, koji se u podnaslovu deklarirao kao beletristički list, pojavio se 16. srpnja 1881. godine pod imenom *Zvezda* s potpisanim urednikom Franjom Cvietićem (pseudonim učitelja Mirka Lemana) i odgovornim urednikom i nakladnikom Josipom Mederšickim. Izlazio je dvanaest subota, bio je revijalna formata i imao je osam stranica. Prilozi su bili svrstani u četiri cjeline: poezija, proza, podlistak i uredničke obavijesti. U njemu su objavljivali August Harambašić, Ante Kovačić, Filip Bajić, a objavljena je i jedna Turgenjevljeva pripovijetka. U 12. broju *Zvezde*, kako podvlači Vinko Brešić u tekstu *Osječka književna periodika*²¹, nakladnik obavještava pretplatnike zašto periodik više ne može izlaziti: „Tko poznaje okolnosti u Slavoniji, najpače u Osijeku, taj se tomu ni najmanje čuditi neće: tu mogu svi drugi listovi i mađjarski i njemački prije uspjevati negoli hrvatski (I,12,89).“²²

U Osijeku se 1909. godine osniva *Klub hrvatskih književnika i umjetnika* koji je svoje promotivne aktivnosti i književne večeri često organizirao u prostorima Nutarnjega grada. Izdavačku pozornost *Klub* je usmjerio prema publikacijama kao što su zbornik *Mi* (1910.), *Književni prilog* (1910. – 1915.), *Jeka od Osijeka* (1918. – 1924.) i *Jubilarni almanah* (1929.).

2. Digitalni surogati: prema ideji demokratičnosti

Baštinska građa, u odnosu na tiskarstvo osječkoga Nutarnjeg grada 18. i 19. stoljeća, ima neprolaznu vrijednost za ljudsku zajednicu kojoj služi, proizvodi znanje te društveno pamćenje. Upravo suvremenom informacijskom tehnologijom važno je osigurati vidljivost ovoga gradiva jer digitalizacija nije i ne smije biti sama sebi svrhom već mora

²¹ Usp. VINKO BREŠIĆ, „Osječka književna periodika“, *Književni Osijek: književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas*, STANISLAV MARIJANOVIĆ (gl. ur.), Pedagoški fakultet Osijek – Gradsko poglavarstvo grada Osijeka, Osijek, 1996., str. 55. – 66.

²² *Isto*.

odgovoriti zahtjevima korisnika poštujući načelo demokratičnosti – pristup baštini, ali odgovornim čuvanjem izvornika.

Zavičajna zbirka *Essekiana*, kao jedna od najvažnijih zbirki Muzeja Slavonije, nastala je 1903. godine, a u njezinu su stvaranju najvažnije uloge imali Vjekoslav Celestin, Oskar Friml-Antunović te Marija Malbaša. Između ostaloga, zbirka obuhvaća izdavačku djelatnost od prve polovice 18. st. Posebno se ističe građa *Divaldiana*, građa prve povijesne svjetovne tiskare. Digitalizirane su većinom naslovnice te kulturno-povijesni elementi zbirke poput pečata, ukrasa, ekslibrisa, ilustracija itd. Međutim, nužno je digitalizirati kompletan izvornik radi mnogobrojnih istraživača, odnosno radi lakšega pristupa građi i zaštite izvornika. Glavne prepreke digitalizacije su: nedostatak financijskih sredstava, nedostatak opreme, nedostatak stručnih djelatnika, neosposobljenost knjižničara, potreba za nacionalnom strategijom digitalizacije te nedostatak jedinstvena stava Nacionalne i sveučilišne knjižnice i preporuke što digitalizirati.²³ Budući da su baštinske institucije prepoznate kao vjerodostojni svjedoci razvoja društva, kao nositelji oblikovanja individualna i kolektivna pamćenja, nužno je odgovorno upravljati gradivom, što obuhvaća postupke prikupljanja, sređivanja, dokumentiranja, katalogizacije, digitalizacije, upravljanje dokumentacijom te organiziranje edukacije. Razvojem digitalizacije baštinske institucije sve više međusobno surađuju kako bi zajednički izgradile sadržaje usmjerene na korisnika.²⁴ No potrebno je uskladiti stručne standarde te omogućiti interoperabilnost, što će osigurati pristup baštinskoj građi s bilo kojega mjesta na svijetu.

Digitalizacija je proces konverzije fizičkoga predmeta (rukopisa, knjige, dokumenta, fotografije itd.) ili analognoga zapisa (zvučnoga, filmskoga, slikovnoga) u njegovu digitalnu inačicu (digitalni surogat). Provodi se radi „zaštite izvornika, povećanja dostupnosti i mogućnosti korištenja građe, radi stvaranja nove ponude, odnosno usluga

²³ Usp. DUNJA SEITER-ŠVERKO, „Digitalizacija kulturne baštine u Republici Hrvatskoj: od trenutne situacije prema nacionalnoj strategiji“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Zagreb, god. LV. (2013.) br. 2., str. 29. – 40.

²⁴ Usp. VLATKA LEMIĆ, *Arhivi i arhivistika za suvremenog korisnika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016., str. 19.

korisnicima ili pak radi upotpunjavanja postojećega fonda.²⁵ Digitalizacija radi zaštite izvornika obuhvaća dva čimbenika: korisnicima se može ponuditi elektronička verzija čime izvornik ostaje očuvan, a drugi je prezervacijski, dakle, u slučaju oštećenja originala digitalni dokument može poslužiti kao sigurnosna kopija. Digitalizacija radi povećanja dostupnosti najviše koristi korisnicima jer je istovremeno dostupna većem broju korisnika. Jedan od važnijih razloga je digitalizacija radi stvaranja nove ponude i usluge korisnicima jer se prebacivanjem u digitalni oblik otvara čitav niz mogućnosti – razmjena metapodataka među baštinskim institucijama, pretraživanje tekstova, zajedničke virtualne izložbe, kao upotpunjavanje fonda.²⁶ Digitalizacija gradiva doprinosi zaštiti i dostupnosti samoga gradiva. Gradivo će ostati sačuvano u idealnim uvjetima, a korisnik će moći istraživati i u čitaonici samoga arhiva i preko interneta u svome vlastitom prostoru. Digitalni surogati tiskarstva Nutarnjega grada 18. i 19. st. mogu bitno doprinijeti oblikovanju prostora grada, odnosno pomoći povijesnoj znanosti da nastoji otkriti što se zais-ta dogodilo na određenome prostoru, a da prošla zbivanja nepovratno ne proguta zaborav. Takva digitalna zbirka treba se promatrati iz sadržajnoga i korisničkoga gledišta. Sadržajno gledište određuje namjenu i cilj digitalne zbirke u baštinskome prostoru, odnosno određuje njezinu kulturno-povijesnu vrijednost. Dakle, građa svjedoči o postojanju bogate osječke pisane baštine. Korisničko gledište karakterizira korisničko sučelje, odnosno pristup zbirci, a sastoji se od primarnih i sekundarnih digitalnih objekata. Primarne digitalne objekte čine surogati predmeta iz stvarnoga svijeta zbog kojih su ti isti digitalni surogati nastali.²⁷ Pri digitalizaciji treba voditi brigu o provođenju IFLA-inih smjernica za planiranje projekata digitalizacije stare i rijetke građe, uzimajući u obzir potrebe korisnika koji istražuju digitalizirane primjerke građe i cjelovito analiziraju tekst. Korisnik mora imati dovoljno informacija i metapodataka kako bi mogao procijeniti autentičnost i pouzdanost digitalnoga

²⁵ HRVOJE STANČIĆ, *Digitalizacija*, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2009., str. 10.

²⁶ Usp. H. STANČIĆ, *n. dj.*, str. 9. – 11.

²⁷ Usp. MAJA ŠOJAT-BIKIĆ, „Baštinski pristup digitalizaciji povijesnih novina: od povijesnih novina do digitalne zbirke sadržaja“, *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, Zagreb, god. XII. (2006.) br. 2., str. 22. – 23.

surogata. Smjernice su namijenjene svima koji su uključeni u programe digitalizacije. Također, smjernice daju upute za izgradnju digitalnih zbirki, a ne jedinica. Takve zbirke potrebno je graditi na razvoju najboljih praksi i uspješnih projekata. Preporuke su:

- a) pažljivo planirati projekte i razmotriti ciljeve te uključiti različite profile stručnjaka (knjižničare, informatičare, konzervatore, restauratore)
- b) predvidjeti potrebe znanstvenika i njihovu metodologiju digitalnoga istraživanja (uključuje tekstove ili podatke – *big data*, vizualizacija podataka, GIS)
- c) iskoristiti projekt digitalizacije kako bi se omogućio pristup zbirkama koje su skrivene u prošlosti i ujediniti ih virtualno s drugim baštinskim institucijama
- d) uvijek digitalizirati cjeloviti intelektualni entitet, a ne samo dio na način da se očuva izgled originala te proučavanja kao povijesnoga artefakta
- e) nakon digitalizacije ne bacati originalnu zbirku jer međudjelovanje s digitalnim surogatom nikada neće biti kao s njegovim originalnim fizičkim oblikom
- f) osigurati slike u boji visoke razlučivosti s tehničkim metapodacima
- g) nabrojati opisne, strukturne, tehničke i administrativne metapodatke
- h) dokumentirati stvaranje nove digitalne zbirke i istraživačima učiniti dostupnom ovu uslugu
- i) istraživačima iz cijeloga svijeta osigurati besplatni pristup resursima
- j) izložiti digitalnu zbirku na portalima
- k) procijeniti i dokumentirati rezultate projekta
- l) osigurati dugotrajno očuvanje digitalnih zbirki.²⁸

---

²⁸ Usp. IFLA, „Guidelines for Planning the Digitization of Rare Book and Manuscript Collections“, 2014., <<https://www.ifla.org/files/assets/rare-books-and-manuscripts/rbms-guidelines/guidelines-for-planning-digitization.pdf>>, (16. VII. 2017.).

Digitalizacija ne znači samo prelazak iz analognoga u digitalno, već je preduvjet organizacije materijalne i nematerijalne prošlosti koje oblikuju kulturno sjećanje i oživljavaju baštinu. Digitalna zbirka dobiva svoju vrijednost tek s kvalitetno pridruženim metapodacima koji imaju ključnu ulogu u razumijevanju identiteta zbirke kao i njezine uporabljivosti u globalnome društvu. Svaki digitalni proizvod treba usmjeriti na korisnika, a vrednovanje treba poslužiti kao instrument promjene.

Zaključna razmatranja

Tomu u prilog govori i popularizacija kulturološkoga predstavljanja znanstvene teorije i povijesne baštine putem *Topoteke Osijek Tvrđa* (*osijek-tvrđa.topoteka.net*), online projekta ICARUS Hrvatske, inicirane 2017. godine kako bi se osječka povijest i kultura prostora sačuvala i postale dostupne javnosti. Ova platforma nastala je međudjelovanjem mjesnih ustanova, udruga i zajednice s namjerom populariziranja, zaštite i javnoga predstavljanja istraživanja Nutarnjega grada. Jedan od suvremenih alata za stvaranje mrežnih arhiva mjesne povijesti i/ili teme postala je digitalna platforma *Topoteka*, koja na jednostavan način omogućuje digitalizaciju i objavljivanje raznovrsnih povijesnih izvora i korištenje interaktivnih IT alata za njihovo opisivanje, predstavljanje i pretraživanje. Digitalne platforme koje je ICARUS pokrenuo i u slučaju predstavljanja Nutarnjega grada poslužile su tomu da se arhivski izvori, fotografije, dokumenti, monografska građa i svi drugi prikupljeni materijali digitaliziraju i obrade prema međunarodnim standardima i objavljuju na digitalnoj platformi. Tako su znanstvena istraživanja popularizirana jer su dostupna za korištenje preko interneta, otvorena su za javnost, a isto tako, putem navedenih digitalnih platformi, ovo se gradivo objavljuje u europskoj digitalnoj platformi *Europeani*. Na taj način znanstvena studija o tiskarstvu osječkoga Nutarnjeg grada pridonosi zajedničkoj izgradnji europske baštine i povijesti.

Literatura

- BÖSENDORFER, JOSIP, „Povijest tipografije u Osijeku“, *Grada za povijest hrvatske književnosti*, Tisak nadbiskupske tiskare, Zagreb, 1939.
- BREŠIĆ, VINKO, „Osječka književna periodika“, *Književni Osijek: književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas*, MARIJANOVIĆ, STANISLAV (gl. ur.), Pedagoški fakultet Osijek, Osijek, 1996.
- CIPEK, TIHOMIR, „Povijest uzvraća udarac: Nacija i demokratska legitimacija“, *Kultura sjećanja 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, CIPEK, TIHOMIR (gl. ur.), Disput, Zagreb, 2011.
- IFLA, „Guidelines for Planing the Digitization of Rare Book and Manuscript Collections“, 2014., <<https://www.ifla.org/files/assets/rare-books-and-manuscripts/rbms-guidelines/guidelines-for-planning-digitization.pdf>>, (16. VII. 2017.).
- LEMIĆ, VLATKA, *Arhivi i arhivistika za suvremenog korisnika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016.
- MALBAŠA, MARIJA, *Povijest tiskarstva u Slavoniji*, Hrvatsko bibliotekarsko društvo, Zagreb, 1978.
- MARIJANOVIĆ, STANISLAV, „Osijek kao trostoljetno književno središte“, *Književni Osijek: književnost u Osijeku i o Osijeku od početaka do danas*, MARIJANOVIĆ, STANISLAV (gl. ur.), Pedagoški fakultet Osijek, Osijek, 1996.
- SABLJIĆ TOMIĆ, HELENA, *U osječkom Nutarnjem gradu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku, Zagreb – Osijek, 2017.
- SEITER-ŠVERKO, DUNJA, „Digitalizacija kulturne baštine u Republici Hrvatskoj: od trenutne situacije prema nacionalnoj strategiji“, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Zagreb, god. LV. (2013.) br. 2., str. 29. – 40.
- SRŠAN, STJEPAN, „Osijek 1848./49.“, *Hrvatska 1848. i 1849.*, VALENTIĆ, MIRKO (gl. ur.), Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2001.

-
- SRŠAN, STJEPAN, *Osječki ljetopisi: 1686 – 1945.*, Povijesni arhiv u Osijeku, Osijek, 1993.
  - STANČIĆ, HRVOJE, *Digitalizacija*, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2009.
  - ŠOJAT BIKIĆ, MAJA, „Baštinski pristup digitalizaciji povijesnih novina: od povijesnih novina do digitalne zbirke sadržaja“, *Medijska istraživanja: znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, Zagreb, god. XII. (2006.) br. 2., str. 19. – 40.
  - ŠOJAT BIKIĆ, MAJA, „Modeliranje digitalnih zbirki i digitalnih proizvoda: sadržajno-korisnički aspekt komuniciranja kulturne baštine u digitalnom obliku“, *Muzeologija*, Zagreb, br. 50. (2013.) str. 17. – 516.
  - ŠOLA, TOMISLAV, *Javno pamćenje: čuvanje različitosti i mogući projekti*, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2014.
  - TATARIN, MILOVAN, *Povijest, istina, prašina: skeptički ogledi*, Znanje, Zagreb, 2002.
  - VINAJ, MARINA, *Povijest osječkih novina 1848 – 1945.*, Muzej Slavonije, Osijek, 1998.
  - ZELENJAK, DEJAN, „Osijek u vrijeme revolucionarnih zbivanja 1848. i 1849. godine“, *Essehist: časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, Osijek, god. II. (2011.) br. 2., str. 32. – 35.

Review article

Received on May 23, 2018.

HELENA SABLIĆ TOMIĆ – HRVOJE MESIĆ

Academy of Arts in Osijek

DIGITAL SURROGATES OF OSIJEK INNER CITY'S PRINTING INDUSTRY AS A PRIMARY SOURCE OF HERITAGE

Abstract

The 18th and 19th century printing industry of Osijek Inner City is a relevant source that gives insight into how the cultural images of the city were created in that period. The publishing work of I.M. Divald and his successors allowed Osijek to become a center of world and folk literature, while their publications, known as Divaldiana, shaped the trilingual Slavonian literature, as well as the direction of Croatian cultural and literary tradition. While adhering to the democracy principle, it is necessary to ensure the transparency of this material by means of modern information technology and the process of digitalization. That is how surrogates are created. Heritage will no longer be solely determined by its location; however, it will become a destination. By joining metadata properly, the digital collection becomes valuable as these data play a key role in explaining the collection identity, along with its usefulness in a global society. Every digital product should be user-oriented, and the assessment should serve as an instrument of change. By subjecting fragmented heritage to the process of digital convergence we are allowing for its integrity, and the development of the city phenomenon.

Keywords: heritage institutions; printing industry; Osijek Inner City; digital surrogates; metadata; city phenomenon